

Јована Д. Петровић¹¹

ЗОРАН ГАВРИЛОВИЋ О КЊИЖЕВНОЈ КРИТИЦИ¹²

Апстракт. Рад доноси преглед основних теоријских размишљања Зорана Гавриловића о књижевној критици, њеној природи и положају у системима свеколике људске духовне делатности. Нарочита пажња посвећена је појашњењу *противречности*, по мишљењу Зорана Гавриловића основне карактеристике књижевне критике, која превасходно проистиче из њене истовремене повезаности са субјективним светом уметности и њене тежње да успостави самосвојан објективни метод и тиме се конституише као аутономна област. У складу с тиме, пореде се два основна приступа заступљена у историји књижевне критике, спољашњи и унутрашњи, а све у сврху што потпунијег разумевања појма *транспоноване субјективности*, којим Гавриловић настоји да помири низ противречности које искрсавају у проучавању књижевне критике. У светлу тих противречности, на крају разматрања, указује се и на однос књижевне критике са двама сродним областима, метакритиком и естетиком. Овим се скреће пажња на теоријски рад једног од најзначајних критичара 20. века, који је умногоме допринео озбиљнијем развоју књижевнокритичке мисли након Другог светског рата.

Кључне речи: књижевна критика, транспонована субјективност, метакритика, естетика, Зоран Гавриловић.

¹¹ jovanapetrovic278@gmail.com

¹² Овај рад је допуњена верзија семинарског рада писаног под менторством доц. др Јелене Јовановић у оквиру предмета Српска књижевност 20. века – критика и драма, на Департману за српску и компаративну књижевност Филозофског факултета у Нишу.

Увод

Период непосредно након Другог светског рата у књижевној критици обележен је полемикама ду-боко укоренењем у политичке и идеолошке сфере. Воде се „борбе“ против совјетског догматизма, а по-том и домаћег. Доминирају, дакле, расправе које су превасходно „političke, ideološke ili, najtačnije rečeno, književno-političke“ (LUKIĆ 1985: 347), те у њима није остајало много места за изношење сопствених есте-тичких погледа, а камоли за полемисање о њима.

Паралелно са тиме постојала је подељеност и када је у питању било само схватање књижевности. Овај „сукоб“ између поборника модерног на једној страни, и традиционалног и реалистичког на другој, обележио је књи-жевну сцену почетком педесетих година двадесетог века (ДЕРЕТИЋ 2011: 1183).¹³

Сама књижевнокритичка делатност се умногоме сводила на прештампавање достигнућа предратних критичара, уз ретке текстове који су били савремени (LUKIĆ 1985: 354). Требало је да прође готово деце-нија након рата како би књижевни критичари крену-ли да иступају са новим делима.¹⁴ Зоран Гавриловић један је од првих који су се истакли у формирању самосталније књижевнокритичке мисли, при чему у сферу његових интересовања не улазе само књижев-ноуметнички текстови, већ спада у ретке који су се у том периоду позабавили проблемом саме критике и критичара. Предраг Палавестра (2008: 514) означава текст „О критици“, иначе уводни део Гавриловићеве

¹³ Зоран Гавриловић спада у критичаре који су били присталице традиционалног и реалистичког (ДЕРЕТИЋ 2011: 1184).

¹⁴ „londa, 1956. i 1957. dolazimalaplimakritičarskihknjiga: IsidoreSekulić, DušanaMatića, MarkaRistića, DimitraMitreva, Gustava-Krkleca, BorislavaMihajlovićaMihiza, BorisaZiherla, PetraDžadži-ća, Ervina Šinka, VladanaDesnice, MidhataBegića, JovanaHristića, JovanaBoškovskog“(LUKIĆ 1985: 354).

књиге *Критика и критичари*, као први озбиљнији и амбициознији оглед о природи и функцији критике у српској књижевности након Другог светског рата, а целокупна његова теоријска размишљања као најуспелији сегмент читавог опуса.

Управо тај смер критичарске делатности Зорана Гавриловића и јесте предмет овог рада. Настојаћемо да, имајући у виду текстове¹⁵ у којима се бавио самом природом књижевне критике и њеним положајем у свеколикој интелектуалној и духовној сфери људских достигнућа, укажемо на Гавриловићеве погледе у вези са овом крајње деликатном облашћу, као и да предочимо могућа решења на која је указивао, превасходно на појам *транспоноване субјективности*, који је он означио као термин који би на најадекватнији начин обухватио природу књижевне критике.

1. Противречност као основно обележје критике

Како би се појам *транспоноване субјективности* могао разумети, неопходно је да се најпре укаже на Гавриловићево схватање саме природе књижевне критике, односно на низ противречности које искрсавају при сваком покушају да се она мало ближе одреди и да се смести у систем људских духовних делатности.

Та противречност проистиче из историјске тежње критике да оформи систем објективних критеријума на основу којих би могла да приступа књижевном делу с једне, и константним суочавањем са самим предметом њеног испитивања који се опире објективном посма-

¹⁵ Главни извори Гавриловићевих ставова о књижевној критици били су текст „Противречна природа смисла и положаја критике“ из монографије *Неизвесности: огледи и критике* (1985: 16-45), као и поглавље књиге *О критици – „Транспонована субјективност: израз и синтеза двојства критике“* (1975: 103-150).

трању с друге стране. Као таква, она ће се свакако издвојити од осталих интелектуалних делатности које имају могућност потврде или оповргавања вредности својих судова, захваљујући самом предмету њихових интересовања. Како и сам Гавриловић истиче, особеност овог положаја „se sastoji u neprestanom kolebanju kritike između nauke i doživljaja, između racionalnosti i iracionalnosti, mogućnosti donošenja sudova, i analize i doživljavanja lepote” (GAVRILOVIĆ 1985: 16).

Ова двострукост књижевне критике резултирала је двама доминантним критичким тежњама у историји, који се уопштено могу окарактерисати као *спољашњи*, односно *унутрашњи* приступ књижевном делу. Однос ова два приступа Гавриловић објашњава односом двеју категорија – *света постојећег* (реалног) и *света створеног* (света уметности).

Такозвана спољашња критика полази од чињенице да је књижевно дело настало у одређеном историјском контексту, те као такво са њиме ступа у одређени однос (на исти начин на који је свет створеног, тј. уметност, део света постојећег). У том случају, задатак критике јесте да испита сложеност тих односа. Резултати који би се притом добили, међутим, нису довољни како би се могло рећи да је целина књижевног дела њима обухваћена:

„Osnovna granica spoljašnjeg metoda [...] jeste u njenom zastajanju pred problemom estetske vrednosti, odnosno pred problemom smisla i značenja književnog dela kao autonomnog umetničkog oblika. Spoljašnji pristup, u stvari, uključuje estetsku vrednost u istorijske okolnosti, drugim rečima, on tu vrednost objektivise, posmatra je kao fenomen koji je uslovljen društvenim fenomenima i podleže kritičkom ispitivanju koje se ne bavi samo umetnošću” (GAVRILOVIĆ 1985: 30).

У питању је, дакле, крајње уско схватање естетских вредности, те се може рећи да она страна књижевног

дела необухваћена историјским, објективним, измеривим, бива остављена по страни. То не значи да је спољашњи приступ књижевном делу погрешан, али је непопустљиво држање спољашњих критеријума сувише једнострано, што сама књижевност не дозвољава:

„[...] она је већно окренута једним својим лицем ка историји, она садржи један већни слој који резонује на историјска zbivanja i kretanja, a spoljašnja kritika, ispitujući taj sloj, vrši izuzetno važnu funkciju, s tim što ta funkcija ima svoju unutrašnju granicu” (GAVRILOVIĆ 1985: 40).

Појам унутршње критике повезан је са светом створеног и полази од претпоставке да се књижевно дело, као аутономна целина, разликује како од свих осталих делатности људског духа, тако и од осталих дела. Та затвореност књижевног дела, одељеност од свега спољашњег, па и саме историје, налази се у основи схватања критичара који су поборници унутрашњег приступа, те је задатак овако схваћене критике да „nezavisno od odnosa koje književnost gradi sa epohom, odredi njen smisao, značenje, njene naboje, njenu organizaciju i tako dalje” (GAVRILOVIĆ 1985: 41).¹⁶

Самим бављењем књижевним делом као аутономном творевином, унутрашњи приступ свакако је ближи ономе што књижевна критика јесте, премда се у својим настојањима није показао као потпун. Немогућност и једног и другог приступа да до краја отворе књижевно дело налази се управо у противречној природи књижевне критике. С једне стране она за свој предмет има уметност, која у себи носи неумитну субјективност, како у стварању тако и у рецепцији, док с друге стране непрестано настоји да своје одно-

¹⁶ Ваља имати на уму да се под унутрашњим приступом књижевном делу подразумевају како испитивања самог смисла књижевности, тако и анализе објективних аспеката књижевног дела (нпр. језички слој).

се према делу представи кроз објективне критеријуме, често се служећи и терминологијом из области које су саме по себи некњижевне.

„Tu se otkriva još jedan paradoks: dok je svet stvorenog, odnosno svet umetnosti svet oblika, svet posebnih organizacija i posebnih struktura, dotle je kritika delatnost koja operiše terminima i kategorijama koje pripadaju svetu postojećeg; znači da ona postoji u međuprostoru, kao neka vrsta veze između istorijskog, postojećeg, realnog, racionalnog sveta i sveta stvorenog, odnosno sveta umetničkog”
(GAVRILOVIĆ 1985: 25).

Без разумевања ове противречности не може се говорити о разумевању тога шта је књижевна критика на првом месту, а потом и о њеном ближем дефинисању или одређивању места у односу на остале духовне делатности. Шта би се онда могло назвати *аутентичном* књижевном критиком и где би се у том случају могли сврстати остали приступи књижевном делу који нису уско са њом везани (тзв. спољашњи)?

2. Појам *транспоноване субјективности* и аутономност критике

Да би се уопште могло говорити о појму транспоноване субјективности, морамо се осврнути на још једну, нешто конкретнију противречност књижевне критике о којој Зоран Гавриловић пише.

Наиме, како је већ истакнуто, предмет критике (сама уметност) условљава њену природу с једне стране, а њена вечита тежња да оформи сопствени систем вредности и сопствени метод, с друге стране. У питању је, дакле, опозиција између њене садржином условљене *зависности* и стремљења ка доказивању сопствене *аутономности* у односу на сродне интелектуалне области.

У свом настојању да понуди термин којим би се евентуално помирио низ противречности које се не могу избећи када је реч о критици (не само књижевној, већ уопште и уметничкој), Зоран Гавриловић је понудио термин *транспоноване субјективности*. Термин проистиче из непобитне чињенице да, колико год се критика трудила да успостави одређени систем вредности, одређени метод који би је разликовао од осталих делатности, уколико жели да остане верна себи, не сме да изгуби из вида неопходност доживљавања уметничких дела која су у центру њеног интересовања:

„[...]kritika je doživljaj, ali doživljaj sasvim posebne vrste; ona ne može da ostane u ravni običnog prevođenja utisaka, već to prevođenje mora da ima intelektualne, odnosno racionalne elemente u sebi, što je razlikuje od svih ostalih delatnosti” (GAVRILOVIC 1975: 119).

Транспонована субјективност, стога, представља „postupak, onaj neizbežan hod kritičkog suđenja koji ide od prvog talasavog dodira, od prvog emocionalnog kontakta sa umetničkim delom, do svođenja i objektivisanja tog emocionalnog dodira na intelektualnu apstrakciju ili kritički sud, analizu, odnosno na razlaganje tih prvih dodira” (1975: 122).

Како Гавриловић истиче, управо то инсистирање на одржању емоционалне, ирационалне компоненте, и поред све тежње да се она кроз израз рационализује, одваја књижевну критику од осталих научних области код којих се сваки уплив емоционалног сматра опасношћу за само одржање те области.

Термин *транспонована субјективност* био би најадекватније решење да се истакне однос који критика заузима према свету уметности, будући истовремено везана за њега и настојећи да се од њега одвоји.

То одвајање битно је када желимо да објаснимо могућност поимања књижевне критике као самосталне области. Наиме, оно указује пре свега, на „racionalnost kritičarskog postupka, znači na trenutak kad kritika počinje

da posmatra delo kao objekt svoje analize zasnovane na metodu, objektivnim sudovima i kriterijumima”(GAVRILLOVIĆ 1975: 126).

Постојање *метода* је по мишљењу Зорана Гавриловића основни предуслов за разумевање критике као аутономне области. Чак и када је реч о импресионистичкој критици и њеним поборницима који су одрицали могућност било каквог система вредности са којим приступају делу, о методу се може говорити, макар и несвесном. Одрицање постојања било каквог критеријума подједнако је опасно као и безусловно придржавати се истог – први сам појам критике проширује до бесмисла, а други је претвара у догматизам. Какав тај метод треба да буде?

Метод књижевне критике једино је смислен уколико је везан за одлике самих књижевних дела:

„Drugim rečima, metod kojim se obeležava jedna kritika mora biti određen relacijom *delo – kritika*, pa tek onda eventualnim relacijama koje se pletu oko samoga dela, vezuju za istoriju, za moral, za sisteme ideja, za stanje duha itd.”
(GAVRILLOVIĆ 1975: 137).

Само критика која у својој делатности вредности проналази у самом књижевном делу може се назвати књижевном критиком у правом смислу те речи, односно бити обухваћена појмом транспоноване субјективности.

Споменимо ту и оне гране књижевне критике које инсистирају на објективним критеријумима приликом анализе књижевних дела, попут лингвистичке или структуралистичке, притом потискујући онај ирационални, емоционални аспект. Зоран Гавриловић не одбацује такве приступе, признајући њихов значај за потпуније упознавање једног књижевног дела, међутим, када је реч о њима, мора се имати на уму њихова ограниченост, непотпуност:

„[...]kritika – i kad je zasnovana na objektivnom pristupu – mora da vodi računa i o emocionalnim naboјima i

značenjima koji zrače iz književnog dela. Ne učini li to, svede li svoje ispitivanje samo na moguće objektivne sastojke ili strukture, elemente dela, ona će čitave slojeve ravnopravne važnosti, čitave spletove značenja neminovno zapostaviti" (GAVRILLOVIĆ 1975: 141).

У којој је мери, међутим, Зоран Гавриловић успевао да примени своје ставове у сопственој критичарској пракси? Како Бранко Поповић у свом приказу Гавриловићеве књиге есеја *Записи о српским песницима* истиче, због свеопште повезаности наше поезије (и књижевности уопште) са историјским околностима, која је последица сталних прекида континуитета у нашем културном развоју, Зоран Гавриловић је често био приморан да посегне за историјско-културолошким (спољашњим) приступом. У томе, ипак, не треба видети његово изневеравање идеје о транспоновој субјективности, јер „средиште Гавриловићевог критичког интересовања јесте, ипак, поезија; тачније, одолевање естетских вредности поезије притиску историјских околности" (ПОПОВИЋ 1987: 96-97).

3. Однос критике, метакритике и естетике

Према мишљењу Зорана Гавриловића, фокусирана на вредност књижевних дела, њихов смисао и значај, књижевна критика свакако залази у област естетике, дисциплине која се бави проблемом лепог, а самим тим и проблемом вредности уметности. Тежња ка рационализацији својих судова, па самим тим и додиривње са спољним, неестетским областима оно је што критику од естетике одваја. Настојећи да овај однос представи сликовито, Гавриловић даје следећу схему:

„[...] kritika bi predstavljala onaj krug – ukoliko se čitava estetska oblast zamisli kao niz koncentričnih krugova – koji se na spoljnoj, na perifernoj oblasti estetskog, dodiruje sa drugim teorijskim disciplinama i drugim mogućnostima

pristupa s jedne, a s druge, vrednosno ispitujući umetnička dela vezuje za metakritiku, a preko nje i za estetiku. Tako bismo dobili oblast koja se sastoji iz tri kruga: periferni krug predstavlja kritika, unutrašnji krug je metakritika, i najzad u centru stoji sama estetika”
(GAVRILLOVIĆ 1975: 146-147).

Овако неуобичајено представљање односа неопходно је како би се указало на гранични положај који књижевна критика има истовремено припадајући области естетског и од њега се удаљавајући.

Ни када се говори о односу критике и метакритике, тј. критике саме критике, не може се побећи од противречности. Имајући за свој предмет нешто што непрестано измиче објективном мерењу, критика не може да понуди такве системе вредности и вредносне судове чија адекватност може бити потврђивана или оповргавана. Не постоји, дакле, начин да се са сигурношћу провери тачност њених судова, те се намеће проблем успостављања постојане метакритике:

„Paradoks kritike i jeste u tome što je po svojoj prirodi pozvana da sudi, a sama se opire ispitivanju koje sudi o njoj samoj; jer svaka metakritika, ma kako umna i složena bila, uvek će morati da se suoči sa elastičnošću kritike, odnosno njenom protivrečnošću koja i otežava preciznost u definisanju njezina položaja”
(GAVRILLOVIĆ 1975: 149).

Закључак

На крају овог својеврсног прегледа теоријских ставова Зорана Гавриловића, можемо закључити да се у њиховој основи налази противречност књижевне критике као њена неутуђива особина, а разумевање ове противречности главни је предуслов за могућност разумевања књижевне критике уопште.

Ова противречност огледа се у двојаком односу књижевне критике према предмету свог интересо-

вања (књижевно дело) – у везаности за његову субјективну природу и начин на који се оно доживљава, и тежњи критике да тај доживљај рационализује кроз објективни систем вредности, кроз сопствени метод којим би доказала своју самосталност у односу на блиске области људске духовне делатности. Тај процес претварања ирационалног доживљаја уметничког дела, без кога се књижевна критика не може сматрати аутентичном, и формирања рационалних судова на основу одређеног метода, без ког не можемо говорити о књижевној критици као аутономној области, Зоран Гавриловић означава појмом *транспоноване субјективности*, који би требало да сликовито одрази саму противречну природу аутентичне књижевне критике.

Противречности се уочавају и у настојањима да се књижевна критика повеже са сфером естетског, којој, природно, по самој својој садржини припада, али се у исто време, услед додира са неестетским областима, од ње одваја. Оне искрсавају и при разматрању везе са метакритиком, која због саме природе књижевне критике не може у потпуности бити реализована.

У својим исцрпним излагањима о књижевној критици и њеној природи, Зоран Гавриловић указао је на многе њене одлике трудећи се да је сагледа у целости. Тиме је, заједно са својим књижевним критикама, учинио значајан корак ка скретању пажње на чисто књижевна питања у теоријској мисли о књижевности у периоду у коме је њена некњижевна страна претила да потпуно обесмисли читаву књижевнокритичку делатност.

Литература

ДЕРЕТИЋ, Јован. *Историја српске књижевности*. Београд: Sezam book, 2011.

ПАЛАВЕСТРА, Предраг. *Историја српске књижевне критике: 1768-2007*. Том 2. Нови Сад: Матица српска, 2008.

- ПОПОВИЋ, Бранко. *Самосвест критике*. Београд: Вук Караџић, 1987.
- GAVRILOVIĆ, Zoran. „Protivrečnaprirodasmislaipoložaja kritike”. *Neizvesnosti*. Београд: Народна knjiga, 1985, str. 16-45.
- GAVRILOVIĆ, Zoran. *O kritici*. Subotica; Београд: Minerva, 1975.
- LUKIĆ, Sveta. „Estetička načela i kritičarska akcija Zorana Gavrilovića”. *Neizvesnosti*. Београд: Народна knjiga, 1985, str. 345-371.

Jovana D. Petrović

ZORAN GAVRILOVIĆ ON LITERARY CRITICISM

Abstract. The paper represents an overview of Zoran Gavrilović’s most important conclusions on the subject of literary criticism, its nature and position in the system of human knowledge. A significant part of the paper is dedicated to explaining the contradictory nature of literary criticism, which Gavrilović identifies as its most important characteristic. Contradictions arise from its connection with art, subjective in its nature, and its efforts to establish an independent and objective methodology and thus constitute itself as an autonomous field. This led to two dominant approaches in the history of literary criticism, which Gavrilović broadly defines as *external* and *internal approach*. Comparison of these two approaches, their advantages and disadvantages, along with other contradictions, such as discrepancy between the nature of reader’s (and critic’s) response to the literary work and attempts to express those impressions through often inadequate terminology, helps to understand the key term that Gavrilović introduces – *transposed subjectivity*. With this term Gavrilović seeks to reconcile all of the contradictions that are encountered in the study of literary criticism. The author’s view of the relationship between

literary criticism and two related fields, metacriticism and aesthetics, is also discussed. This helps to form a more complete understanding of the work of one of the most important Serbian critics of the 20th century, who significantly contributed to the development of literary criticism after the Second World War.

Keywords: literary criticism, transposed subjectivity, metacriticism, aesthetics, Zoran Gavrilović.

Драгана Милић, Филозофски факултет